

1918-ci İL LƏNKƏRAN FACİƏSİ

Neçə illər keçsə də, o qanlı-qadali günlər unudulmayıb, yaddan çıxmayıb.

Bura Qala həbsxanasıdır. Ötən əsrlərin yadigarına baxdıqca, heyrətimizi gizlədə bilmirik. İllərin sığal çəkdiyi qırmızı kərpiclərin arasından həyat eşqi ilə boylanın otlar, yaşıl kollar da mərmi, güllə izlərini gizlədə bilməyib. Xəzərin bir neçə addımlığında, “Qala”nın mərkəzində isə Lənkəran mayakı boylanır. Bir vaxtlar gözətçi məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərən bu bina indi gəmilərin, qayıqların yol bələdçisinə çevrilib. Amma vaxtı ilə burada “Qala” həbsxanasınadək yeraltı yol varmış. Həmin yolla iki nəfər sərbəst hərəkət edə bilirmiş. Yeraltı yol sonralar su ilə dolduğundan indi ora girmək mümkün deyil.

Səhərdən tarixin canlı şahidi olan yerləri gəzirik. Gözükcə də xəyal bizi yaxın keçmişə aparır.

Bizdən bir az aralıda qədim Sütəmurdov kəndi yerləşir.

Erməni havadarları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş on üç günahsız Sütəmurdov ağsaqqalının qəbri Astaraya uzanan yolun sağında, qədim qəbiristanlıqdadır.

Oxucularımıza şahidlərin ayrı-ayrı illərdə söylənən xatirələrini təqdim edirik.

1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Rusiya imperiyasının tərkibində olan milli ucqarlarda da hərəmərclik başlanmışdı. Bu işi Qafqazda ermənilər və onların havadarları həyata keçirirdilər. Ermənipərəst Şıvkunovun quldur dəstəsi bu illərdə Lənkəranda və ətraf yaşayış məntəqələrində meydan oxuyurdu. Mir Əhməd xanın evini ələ keçirən Şıvkunov oranı özünə qərargah etmiş, ətrafına Çəpayev, Samsonov kimi ermənipərəst, qəddar adamları yığmışdı.

Dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Mirmurtuza Talışlının şəxsi arxivində 1918-ci ildə ərəb əlifbası ilə çıxmış bir qəzet də vardı. Qəzet dövrünün tanınmış ziyalılarında olmuş Mirmurtuza Talışliya atası Hacı Mirmustafa axunddan yadigar qalmışdı. Qəzet ermənilərin Qars şəhərində törətdikləri qanlı faciəyə həsr edilib.

Lənkəranda ilk ali təhsilli ədəbiyyat müəllimi, pedaqoji məktəbin ilk direktoru olmuş Teymur Şahverdiyev danışardı:

—1918-ci ilin mart ayı idi. “Kolaz”da Sütəmurdova gedirdim. Köprü hələ çəkilməmişdi. Su qırmızıya çalır. Diqqət verib gördüm ki, insan qanıdır. Suda xeyli cəsəd vardı. Papaqlarından müəyyən etdim ki, öldürülənlər dağ adamlarıdır. Çünki belə papaqlardan dağ tərəfində yaşayanlar qoyardılar. Axund qərar çıxartdı ki, onları təyəmmümlə basdırmaq.

O illərin canlı şahidi “Lenin” ordenli müəllim Əbülqasım Qasimov belə bir əhvalat danışdı:

—Heyva gül açan vaxtları idi. Şıvkunovun quldur dəstəsi erməni daşnakları ilə birləşərək xeyli adamı qanına qəltan etmişdi. Hərbi paraxoddan şəhər top atəşinə tutulmuşdu. Lənkərana ticarət işinə gedən Məşədi Qasım, Məşədi Şirəli, Kərbəlayı Nurulla və Hacı axund dava-qırğını görüb geri qayıtmışdılar. Bu vaxt mərmi məscidin bir tərəfini aparır. Abuzər Ağababa oğlu uşağı ilə həlak olmuşdular. Kərbəlayı Səfərəli Cabbar oğlunu buğda və düyü tayaları üstündə vurmuşdular. O, qışqırıb deyirmiş ki, mənə öldürməyin, nə istəyirsinizsə, verim. Kərbəlayı Səfərəlinin yalvarışlarına əhəmiyyət verməyib evini də yandırmışdılar. Köməyinə gələn Kərbəlayı Gülləliyə də aman verilməmiş, amansızcasına qətlə yetirmişdilər. Dərzi Musanın evinin ətrafında 8 nəfəri güllə ilə vurmuşdular. Uşaqlara, qadınlara belə rəhm edilməmişdi. Qaynar samavarı adamların belinə bağlayır, yeriməyə məcbur edirdilər. İki gün ərzində Gərmətükdə 7 nəfər öldürülmüşdü.

Mirzə Nüsrət Molla Heydər oğlu Əsədullayev nəql edib danışardı:

—Erməni daşnakları Rusiyanın Xəzər donanmasındakı qüvvələrini də qırğına cəlb etmişdilər. Kəndimiz və digər yaşayış məntəqələri dəniz tərəfindən “Aleksandr Jander” deyilən gəmidən top atəşinə tutulmuşdu. Ağsaqqallar Hacı Ağabalaya deyirlər ki, rus dilini bilirsən, get onlarla danışmaq apar, gör nə istəyirlər.

Hacı Ağabala ağ parçanı qaldırır, ona toxunurlar, qayıq göndərərək onu gəmiyə gətirirlər. Şıvkunov da onların arasında olur. Hacı Ağabala gəlişinin məqsədini açıqlayıb deyir ki, mənə ağsaqqallar göndəriblər. Soruşur ki, düşməniniz kimdir, tutub sizə verək, camaatı isə qırğına verməyin. Onlardan biri qayıdıb deyir ki, camaatın hamısı bizim ümumi düşmənimizdir.

Tarix müəllimi Əlibala Nurullayev yazır ki, denikinçi rus və erməni əsgərləri kənddə axtarış apararkən Lələyev Balaxa İsmayıl oğlunun evində gizlənmiş 7 nəfər cavanı yerindəcə güllələyir, onun həyat yoldaşı ərinə tərəf qaçarkən denikinçilər qadını da vəhşicəsinə öldürürlər.

Jurnalist Hacı Mehman Fərzullayev babası Ayazın dediklərinə əsaslanaraq danışır ki, həmin günlərdə Kərgəlan kəndində 70 kişini çay qırağında güllələmişlər. Müəllim-tədqiqatçı Şaban Şəfiyev “Tarixlə üz-üzə” kitabında yazır: “Elə həmin günlərdə Əliyevlərin məhəlləsində, həyətdə gözəl bir gəlinin gəzdiyini

görən rus əsgəri həyətə hücum çəkir. Gəlin qaçıb qayınatasına xəbər verir. Qayınata gəlini tez xalçaya büküb evin küncünə söykəyir. Əsgər gəlinin haraya qaçdığını soruşanda o, “bilmirəm” deyər cavab verir. Əsgərlər kişini tufəngin qundağı ilə vurub öldürürlər. Bu kişi hazırda kənddə yaşayan Əliyevlərin babası olub, gəlin isə 1970-ci ilə kimi ömür sürmüş Səriyyə nənə idi”.

Həmin illərdə Girdəni kəndinin yaxınlığındakı Ləkər körpüsündə qanlı döyüşlər getmişdir.

Vilvan kəndində yaşayan Əmənulla Əzimov danışardı:

—1918-ci il mart-aprel ayları idi. Kəndimizə bir dəstə atlı gəlib cavanları bir yerə yığdı. Onlar rus və başa düşmədiyimiz dildə danışdılar. Şıvkunovu ilk dəfə onda gördüm. Dəstə bizi başına yığıb Ləkər körpüsünədək müşayiət etdi. Alı Əzimov, Mikayıl Quliyev, Davud Rəhimov, Mahmud Şərifov və başqaları da bizimlə idilər. Hərəməyə bir tufəng verib dedilər ki, səngər qazın, vuruşacaqsınız. Biz düşmənin kimlər olduğunu bilmirdik, amma itaət edərək səngər qazdıq. Bizə güllə verməmişdilər. Deyirdilər ki, patronu “düşmən” yaxınlaşanda verərik. Qaranlıq düşərkən özümüzü Ləy meşəliyinə tərəf verdik, oradan özümüzü kəndə çatdırdıq. Bundan qəzəblənən şıvkunovçular Girdəni, Veravul və Vilvan kəndlərini top atəsinə tutdular. Təkcə Vilvan kəndində 10-a yaxın ev yandı, ölənlər də vardı. Adamlar Osakücə meşəliyinə çəkildiyindən tələfat çox olmadı. Top atəşi Rəhim kişinin ləmini uçurtmuş, beşikdə olan körpəni beşikqarışq həyətə tullamışdı, amma təsadüfən uşağa heç nə olmamışdı. Atışma sakitləşəndə Şıvkunov öz quldur dəstəsi ilə yenidən kəndə gəldi, tufəngləri istəyirdi. Ağsaqqalların təkidi ilə silahları qaytardıq. Gülləmiz olsaydı, quldurlarla döyüşərdik, amma o vaxtlar güllə tapmaq çətin məsələ idi. Şıvkunovun əmrinə itaət etmədiyimizə görə bizi ağaca sarıyıb öldürmək istəyirdilər. Amma təsadüfən kəndimizə gələn qaçaqlar onlarla döyüşə girdilər. Nəticədə Şıvkunovun dəstəsi geri qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Yaşlı adamlar danışirlər ki, Ləkər körpüsündə 20 nəfər öldürülmüş, Girdəni kəndində 10 ev yandırılmışdır.

Şıvkunov el arasında hörməti, nüfuzu olanları aradan götürməkdən sanki həzz alırdı. İstefada olan qvardiya polkovniki Mirməhəmmədrza xan (Miri bəy) Mirfərəculla bəy oğlu Talışxanovu təkcə Veravul kəndində deyil, ətraf yaşayış məntəqələrində də yaxşı tanıyırdılar. Təqəüddə olan müəllim Vaqif Cavadov nənəsi Miri bəyin qızı Mirşərəf xanımın dediklərinə əsaslanaraq belə bir əhvalat danışdı:

—Yay günü həyətimizə bir əsgər girir. Həyəcanlı idi, ağamı—Miri bəyi soruşdu. Ağama dedi ki, Şıvkunov səni öldürəcək. Ağam kənizi göndərüb Mirmusa xanı çağırırdı deyə dedi:

—Uşaqları da götür Amburə meşəsində (dəmirağac meşəsi —M.T., E. Ə.) gizlən, Şıvkunovun əsgərləri meşəyə girməyə ehtiyat edəcəklər.

Mirmusa xan etiraz etdi.

Danışirlər ki, yaraqlı-yasaqlı bir dəstə atlı həyət qapısında görünəndə Miri bəy “Quran” oxuyurmuş. Güllə səşindən, alov tütüsündən bilirlər ki, Şıvkunovun quldur dəstəsi kəndə girib.

Miri bəy son nəfəsinədək Şıvkunovu sülhə, ədalətə, Allahın qəzəbindən qorxmağa çağırıbmış. Şıvkunov isə Miri bəyin sözlərini qulaqardına vuraraq, onu amansızcasına qətlə yetirmişdi.

Başından dəyən güllədən Miri bəy otağın ortasında “Quran” üstünə yıxılmışdı. Alnında qılınç yarası da vardı. Sonra onu sürüyə-sürüyə həyətin ortasına çəkmişdilər.

Yaşlı adamların dediyinə görə, kəndin yuxarı baş və qarağac məhəlləsində 20-dək ev yandırılmış, 17 nəfər faciənin qurbanı olmuş, neçə-neçə ev talan edilmişdir.

Denikinçi rus və erməni əsgərlərinin qərarı qəzanın Şıxəkəran kəndində, Sadıq Əvəz oğlunun evində yerləşirdi. Şahmirzə Cəfərov o illərin canlı şahididir.

—Rus denikinçi əsgərlərindən ikisi kəşfiyyətə çıxmışdı. Qaçaq onlardan birini öldürmüş, birini isə yaralamışdılar. Bundan qəzəblənən denikinçi rus və erməni əsgərləri kəndimizə hücum çəkərək talançılığa başladılar. Çoxumuz Mamusta ilə Xolmili arasındakı meşəyə çəkildik. Atam Bəhram Cəfər oğlu da bu faciənin qurbanı oldu. Onun qulağını kəsib, gözünü çıxartdıqdan sonra yandırmışdılar. Kəndin tarixinə yaxşı bələd olan və dünyaya bu kənddə göz açmış müharibə veteranı, ilk ali təhsilli müəllim Şükür Şükürov söhbətə qarışaraq ürək ağrısı ilə dedi:

—Bir dəfə hadisəni o illərin canlı şahidi Cavahirin dilindən eşitmək istədim. Cavahiri ağlamaq tutdu. Sən demə, silahlı əsgərlər kənddə axtarış apararkən Qurbanovların evinin yanında Cavahiri yaxalayrlar. Nəhmət oğlanları Məmmədhəsən, Məmmədhüseyn, həmçinin Bəhram Cəfərov, Mənsim Əliyev, İsaq Cəfərov, Hacıəli Əliyev və daha bir neçə nəfər qızın köməyinə gəlir və onu qaçırdılar. Cavahir xəndək içi ilə kəndin şərq tərəfinə—Qoçasələ meşəliyinə tərəf qaçır. Denikinçi rus və erməni əsgərləri tutduqları cavanları Paşa Mikayıl oğlunun dərz-çəltik komasına salaraq onları yandırlar. İtaətsizliyə görə Əbüllhəsən Əkbər oğlu Hümətovu qılıncla doğrayrlar. Davud müəllimin atası meşə yolu ilə evinə gələrkən onu ləminin yanında qanına qəltan etmişdilər.

Tədqiqatçılar yazırlar ki, 1918-ci ilin mart ayında Lənkəran qəzasında 40-a yaxın kənd yandırılıb, yüzlərlə günahsız adam öldürülüb, neçə-neçə ev yandırılıb, talan edilib, iqtisadiyyata görünməmiş ziyan vurulub.

Əgər türk sərkərdəsi Camal Paşanın dəstəsi olmasaydı, kim bilir, bu qırğın nə vaxtdək davam edəcəkdə. Qəzanın dağlıq-meşə hissəsi ilə Astaraya gələn türk sərkərdəsi Camal Paşa silahsız camaatın köməyinə qalxdı. Onun qərargahı Lənkəran şəhərinin 4 kilometrliyində olan Gərmətük kəndində, Güləli Cabbar oğlunun evində yerləşirdi.

Tarixdən məlumdur ki, 1917-1920-ci illərdə Lənkəran qəzasında ictimai-siyasi vəziyyət daha da gərginləşmiş, tez-tez hakimiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. 1918-ci il aprel ayının 19-da Lənkəranda hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər denikinçilərin təzyiqinə davam gətirməmiş, həmin ilin avqust ayında məğlub olmuşlar. Denikinçilərin hakimiyyətdə olduğu 9 ay ərzində Lənkəranda görünməmiş talanlar, qırğınlar olmuşdur.

Bəhs olunan dövrdə ingilislərin dayağı, milliyətcə erməni olan polkovnik Avetisov və Makarovun qoşun hissələri Lənkəranda meydan oxuyurdular. Onlar general Tomsonun sədaqətli adamları idilər. Tarix elmləri doktoru Firudin Əsədov Makarovun 5 min nəfərlik birləşmiş qoşunla 1918-ci ilin dekabrında Lənkərana daxil olmasını bildirir. Onların vəhşiliyindən cana gəlmiş camaat dövrün tanınmış ziyalılarından olan Teymur bəy Bayraməlibəyovu türk qoşunları baş komandanı Nuru Paşanın yanına göndərir. Lənkəran ziyalıları Nuru Paşaya göndərdikləri məktubda yazırdılar: “Avetisov Lənkəranda ermənilərdən ibarət tərəfdarlar toplamışdır. O, 1919-cu il fevralın 1-də Lənkəranlı Əkbər Qəribovun, Xəlil Nəcəfqulu oğlunun evinə quldur kimi basqın etmiş, evdəki qiymətli şeyləri aparmışdır. Belə biabırçılığa türk oğlu, müsəlman dözə bilməz. Xahiş edirik köməklik göstərsiniz”.

Hətta qadınlr da erməni daşnakları ilə mübarizə aparmış, hünərdə kişilərdən geri qalmamışlar. Rayonun Tükəvilə kəndindən Vəsmicahan Məmmədova, Veravul kəndindən Səkinə xanım at çapmış, tufəng oynatmış, yaşadıkları kəndi qaçaq-quldurlardan qorumuşlar. Tükəvilə kəndindəki özünümüdafə dəstələrindən birinə Vəsmicahan Məmmədova rəhbərlik etmişdir.

Son vaxtlar erməni millətçiləri bütün dünyaya səs salıb törətdikləri vəhşilikləri ört-basdır etməyə çalışırlar. Tarix sübut edir ki, əsl qanlı faciələr erməni daşnakları tərəfindən törədilmişdir.

Bəli, 1918-ci il hadisələri tariximizin qanlı faciələrindəndir. Lənkəranda törədilən soyqırımı heç vaxt yaddan çıxarmaq olmaz.

**Mirhəşim TALİSLI,
Etibar ƏHƏDOV.**